

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра практичної психології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

бакалавра

на тему

«Особливості девіантної поведінки підлітків в умовах військового стану»
(тема кваліфікаційної роботи)

Виконав/(ла): студент/(ка) 4 курсу,
групи ЗМП-Пс21
спеціальності : 053 Практична психологія
(код і найменування спеціальності)

_____ / Анна ГЛІТКО
(підпис) (ім'я та прізвище)

Керівник _____ / Ангеліна ШКУРКО
(підпис) (ім'я та прізвище)

Рецензент _____ / Наталя ШЕМІГОН
(підпис) (ім'я та прізвище)

«До захисту допущено»

В.о. завідувача кафедри _____ / Наталія КУЧЕРЕНКО
(підпис) (ім'я та прізвище)

Секретар ЕК _____ / Маргарита МИХАЛЕНКО
(підпис) (ім'я та прізвище)

Харків – 2025 рік

ЗАТВЕРДЖУЮ
В.о. завідувачки кафедри
_____ **Н.С. КУЧЕРЕНКО**
(підпис) (ініціали, прізвище)
« » 2025р.

- Здійснити аналіз результатів емпіричного дослідження та виявити основні тенденції прояву девіантної поведінки серед підлітків у кризових умовах.

4. План роботи

№ з/п	Назви етапів роботи
1.	Робота з літературними джерелами, складання бібліографії з теми, написання теоретичної частини роботи.
2.	Підбір психодіагностичних методик та проведення дослідження.
3.	Математико-статистична обробка даних дослідження. Опис експериментальних даних дослідження.
4.	Оформлення висновків та рекомендацій.
5.	Підготовка та подання дипломної роботи до захисту (здача дипломної роботи керівникові на перевірку; виправлення зроблених зауважень; отримання відгуку та рецензії; підготовка виступу).

5. Дата видачі завдання “11” квітня 2025 року

Студент

(підпис)_____
А.М. Глітко
(ініціали, прізвище)

Керівник роботи

(підпис)_____
А.В. Шкурко
(ініціали, прізвище)

РЕФЕРАТ

Дипломна робота містить: 56 сторінок, 2 рисунки, 5 таблиць, 18 використаних літературних джерел.

Об'єкт дослідження – девіантна поведінка підлітків.

Предмет дослідження – психологічні особливості прояву девіантної поведінки підлітків в умовах воєнного стану.

Мета дослідження – з'ясувати особливості прояву девіантної поведінки у підлітків в умовах воєнного стану та виявити чинники, що впливають на її формування й розвиток, з метою обґрунтування напрямів психологічної підтримки.

Завдання дослідження:

- Проаналізувати наукову літературу щодо поняття девіантної поведінки та її проявів у підлітковому віці.
- Розглянути психологічні чинники, що впливають на формування девіантної поведінки у підлітків.
- Визначити особливості соціального функціонування підлітків в умовах воєнного стану.
- Дослідити специфіку проявів девіантної поведінки у підлітків в умовах війни.
- Здійснити аналіз результатів емпіричного дослідження та виявити основні тенденції прояву девіантної поведінки серед підлітків у кризових умовах.

Практична значущість дослідження – матеріали дослідження можуть бути використані фахівцями у сфері освіти, соціальної роботи та практичної психології для раннього виявлення підлітків із ризиком девіантної поведінки, а також для удосконалення профілактичної роботи в умовах кризових соціальних обставин, зокрема у період воєнного стану.

Ключові слова: девіантна поведінка, підлітки, військовий стан, адаптація, стрес, соціальна підтримка.

ABSTRACT

The thesis includes: 56 pages, 2 figures, 5 tables, and 18 references used.

Object of the study – Deviant behavior of adolescents.

Subject of the study – Psychological characteristics of deviant behavior in adolescents under martial law.

Aim of the study – To investigate the characteristics of deviant behavior in adolescents under martial law and identify the factors influencing its formation and development, in order to substantiate directions for psychological support.

Research tasks:

- To analyze scientific literature on the concept of deviant behavior and its manifestations in adolescence.
- To examine the psychological factors influencing the formation of deviant behavior in adolescents.
- To determine the peculiarities of adolescents' social functioning under martial law.
- To investigate the specifics of deviant behavior manifestations in adolescents during the war.
- To analyze the results of the empirical research and identify the main trends in the manifestation of deviant behavior among adolescents in crisis conditions.

Practical significance of the research – The materials of the study can be used by specialists in the fields of education, social work, and practical psychology for the early detection of adolescents at risk of deviant behavior, as well as for improving preventive work in the context of crisis social conditions, particularly during martial law.

Keywords: deviant behavior, adolescents, martial law, adaptation, stress, social support.

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1	10
ТЕОРЕТИЧНА БАЗА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ	10
1.1. Поняття та класифікація девіантної поведінки: теоретичний аналіз	10
1.2. Психологічні особливості підліткового віку як основа вразливості до девіантної поведінки	20
1.3. Вплив військового стану як стресогенного чинника на формування девіантної поведінки у підлітків	24
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1	30
РОЗДІЛ 2	32
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ	32
2.1. Структура дослідження та методологічні засади	32
2.2. Емпіричне дослідження підліткової девіації в умовах військового стану	37
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2	50
ВИСНОВКИ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	55

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасна українська дійсність позначена глибокими соціальними потрясіннями, зумовленими повномасштабною війною, яка докорінно змінює усі сфери життя, зокрема — психологічний стан підлітків. Умови воєнного стану спричиняють зростання тривожності, емоційної нестабільності, відчуття небезпеки та втрати контролю, що нерідко призводить до формування девіантних форм поведінки в підлітковому віці. Підлітки як вікова категорія є надзвичайно вразливими до зовнішніх стресових впливів, оскільки саме в цей період інтенсивно формуються особистісні якості, цінності, соціальні орієнтири та емоційно-вольова сфера. Умови війни значною мірою деформують ці процеси, створюючи передумови до проявів агресії, втечі від реальності, залежної поведінки, правопорушень, замкненості чи протесту.

Попри збільшення кількості досліджень у сфері дитячої та підліткової психології останніх років, проблематика девіантної поведінки в умовах війни потребує більш глибокого осмислення, особливо з урахуванням нових соціокультурних викликів, які постали перед українським суспільством. Вивчення психологічних чинників, що зумовлюють девіації, а також пошук шляхів профілактики й психокорекції такої поведінки є вкрай важливими не лише для збереження ментального здоров'я молодого покоління, а й для забезпечення його соціалізації та формування зрілої особистості.

Отже, актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю глибокого аналізу особливостей девіантної поведінки підлітків у контексті воєнних реалій, виявлення психологічних та соціальних детермінант такої поведінки, а також розроблення ефективних напрямів психологічної підтримки та профілактичної роботи з підлітками у кризових умовах.

Об'єкт дослідження – девіантна поведінка підлітків.

Предмет дослідження – психологічні особливості прояву девіантної поведінки підлітків в умовах воєнного стану.

Мета дослідження – з’ясувати особливості прояву девіантної поведінки у підлітків в умовах воєнного стану та виявити чинники, що впливають на її формування й розвиток, з метою обґрунтування напрямів психологічної підтримки.

Завдання дослідження:

- Проаналізувати наукову літературу щодо поняття девіантної поведінки та її проявів у підлітковому віці.
- Розглянути психологічні чинники, що впливають на формування девіантної поведінки у підлітків.
- Визначити особливості соціального функціонування підлітків в умовах воєнного стану.
- Дослідити специфіку проявів девіантної поведінки у підлітків в умовах війни.
- Здійснити аналіз результатів емпіричного дослідження та виявити основні тенденції прояву девіантної поведінки серед підлітків у кризових умовах.

Методи дослідження

1) Теоретичні методи – аналіз, систематизація та узагальнення наукових джерел з питань девіантної поведінки підлітків, психоемоційного розвитку особистості та впливу стресогенних чинників у період воєнного стану.

2) Емпіричні методи –

- методика визначення схильності до відхилень у поведінці (СОП);
- шкала тривожності Тейлора (інтерпретація М.М. Пейсахова).

3) Методи математичної статистики – t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок.

Гіпотеза дослідження – існує взаємозв’язок між рівнем тривожності підлітків та схильністю до девіантної поведінки в умовах воєнного стану; підвищена тривожність сприяє зростанню ймовірності девіантних проявів.

Теоретична значущість дослідження – результати дослідження поглиблюють уявлення про психологічні особливості девіантної поведінки

підлітків в умовах соціальної нестабільності, зокрема під час воєнного стану. Отримані дані розширюють теоретичну базу щодо взаємозв'язку емоційних чинників (зокрема тривожності) з поведінковими відхиленнями у підлітковому віці та можуть бути використані для подальших наукових досліджень у галузі вікової та кризової психології.

Практична значущість дослідження – матеріали дослідження можуть бути використані фахівцями у сфері освіти, соціальної роботи та практичної психології для раннього виявлення підлітків із ризиком девіантної поведінки, а також для удосконалення профілактичної роботи в умовах кризових соціальних обставин, зокрема у період воєнного стану.

Характеристика вибірки дослідження: 30 осіб підліткового віку.

Структура кваліфікаційної роботи: роботи складається із вступу, 2 розділів, 2 рисунків, 5 таблиць, висновків, списку використаної літератури. Обсяг роботи складає 56 сторінок машинописного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНА БАЗА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ

1.1. Поняття та класифікація девіантної поведінки: теоретичний аналіз

Девіантна поведінка є важливою темою досліджень у психології та соціології, оскільки вона відображає відхилення від загальноприйнятих норм і стандартів поведінки в суспільстві. У підлітковому віці ці відхилення набувають особливої актуальності через специфічні психологічні особливості цього вікового періоду, зокрема емоційну нестабільність, пошук ідентичності та підвищену чутливість до зовнішніх впливів. У контексті воєнного стану ці особливості можуть значно поглиблюватися, що зумовлює потребу в детальному аналізі причин та механізмів виникнення девіантної поведінки у молоді. Зокрема, важливою є класифікація девіантної поведінки, яка дозволяє виділити її різноманітні форми, що включають агресію, правопорушення, алкоголізм, наркотичну залежність, а також порушення соціальних зв'язків.

Девіантна поведінка є одним із ключових аспектів психологічних досліджень, оскільки вона відображає порушення соціальних норм і стандартів, що виникають через різноманітні індивідуальні, соціальні та психологічні фактори. Вона охоплює широкий спектр вчинків, які суперечать прийнятим в суспільстві правилам, і часто асоціюється з порушенням моральних та етичних норм, що вважаються основою гармонійного функціонування суспільства. У психології девіантна поведінка розглядається як результат взаємодії внутрішніх і зовнішніх факторів, що впливають на індивіда. З одного боку, це можуть бути вроджені психологічні особливості особистості, такі як схильність до агресії, емоційна нестабільність або низька здатність до саморегуляції. З іншого боку, девіація часто є відповіддю на соціальний контекст, зокрема, на стресові ситуації або порушення в соціальних відносинах.

У різні часи тема девіантних форм поведінки стала предметом досліджень багатьох вітчизняних та закордонних науковців, серед яких К. Г. Юнг, В.І. Кудрявцев, М.Ф. Тихомиров, О.В. Касьяненко, А.Ю. Махнач, І.С. Кон, В.М. Рибалко, Л.Я. Черкез, Т.А. Лисенко, Е.М. Братусь, Є.М. Соловей, С.В. Коваль, Н.І. Котик, В.М. Гулько, В.П. Андрєєв, В.М. Шапошников, М.А. Бершадський, О.А. Деркач, С.О. Гончаренко, Ю.В. Мороз, С.В. Смирнов, Ж. Лебон, К. Леві-Стросс, М. Шерер, В. Шульц, А. Тонніс та інші. Це науковці зробили внесок у розуміння та вивчення девіантної поведінки з різних наукових підходів: психологічних, соціологічних, психотерапевтичних тощо.

Один із найбільш відомих українських дослідників цієї проблеми, В.І. Кудрявцев, визначає девіантну поведінку як порушення соціальних норм, що виникають через неповноцінне засвоєння цих норм або внаслідок їх ігнорування. Відповідно до його теоретичних підходів, девіація може проявлятися як у вигляді одиничних актів порушення норм, так і у формі системних відхилень, що мають глибше коріння в індивідуальних психологічних рисах або соціальних умовах. Значний внесок у вивчення девіантної поведінки вніс і В.В. Рибалко, який акцентував увагу на внутрішніх конфліктах особистості як основних джерелах девіацій. Він підкреслює, що психічні розлади, невирішені внутрішні конфлікти, депресивні стани, а також порушення соціальних зв'язків можуть значно сприяти виникненню девіантної поведінки, зокрема в підлітковому віці. Важливою є також концепція девіантної поведінки, запропонована М.Ф. Тихомировим, який розглядає її як результат не тільки індивідуальних психологічних факторів, але й соціальних обставин. Він вважає, що порушення соціальних норм в основному є відповіддю на незадоволення потреб, а також результатом втрати особистісної ідентичності в умовах соціальних змін [2].

Закордонні дослідники, такі як французький психолог Ж. Лебон, висловлюють думку, що девіантна поведінка є наслідком не тільки внутрішніх особистісних проблем, але й реакцією на соціальні впливи, які деформують індивідуальні уявлення про норму і дозволяють виправдати порушення. Він

зазначає, що в умовах соціальних змін, таких як війна, девіантні тенденції можуть проявлятися більш виражено, оскільки індивіди, особливо молодь, шукають способи адаптації до нових умов, часто вдаючись до девіацій як до способу самовираження.

Вивчення девіантної поведінки в психології також передбачає визначення її основних форм та механізмів. Це включає агресивну поведінку, правопорушення, порушення соціальних зв'язків та інші форми відхилення, які можуть мати різні корені залежно від індивідуальних особливостей особистості. Кожна з цих форм має свої особливості, і їх вивчення дозволяє не тільки визначити причини девіацій, але й розробити більш ефективні методи корекції та профілактики. Девіація, як явище, безпосередньо пов'язана з соціальними нормами, оскільки саме ці норми визначають межі прийнятної поведінки в суспільстві. Соціальні норми є формальними та неформальними правилами, що регулюють поведінку індивідів і груп у певному соціальному контексті. Вони встановлюють, які вчинки та дії є дозволеними, а які — порушеннями цих норм. У той же час, девіантна поведінка визначається як відхилення від цих стандартів, тобто як порушення соціальних норм. Природа соціальних норм є складною і динамічною. Зміни в суспільстві, соціальні трансформації, культурні зрушення, а також глобальні події, такі як війни або кризи, можуть призводити до зміни цих норм, що, в свою чергу, впливає на те, що вважається девіантним. Тому важливо враховувати, що девіація не є сталим поняттям, і визначення девіантної поведінки змінюється залежно від соціального контексту.

Дослідження, проведене В.І. Кудрявцевим, акцентує увагу на тому, що девіація може бути результатом або відсутності узгодженості між індивідуальними потребами та соціальними нормами, або ж результатом змін самих норм унаслідок різноманітних соціальних та історичних обставин. В умовах соціальних потрясінь, таких як війна або політичні кризи, норми можуть зазнавати змін, що спричиняє трансформацію уявлень про те, що є «правильним» і «неправильним», «нормальним» і «ненормальним» [3].

Соціальні норми та їх зміни можуть призводити до того, що поведінка, яка раніше вважалася девіантною, стає соціально прийнятою, або ж навпаки — поведінка, яка раніше була звичною, може бути інтерпретована як девіантна в новому контексті. В цьому контексті можна звернутися до досліджень французького соціолога Е. Дюркгайма, який вважав, що девіація — це необхідний елемент соціальної структури, що дозволяє суспільству адаптуватися до нових умов. Він також підкреслював, що соціальні норми мають динамічний характер, і їх зміни необхідні для розвитку та еволюції суспільства.

У свою чергу, зміни в соціальних нормах можуть бути відображенням адаптації до нових реалій, таких як зміни в економічних, культурних або політичних умовах. В умовах військового стану, як показує практика, норми соціальної поведінки можуть бути переосмислені в контексті надзвичайних ситуацій. Для підлітків, які переживають цей період, зміни в соціальних нормах можуть призвести до того, що те, що раніше сприймалося як відхилення, може бути сприйнято як адаптація до нових умов. Девіантна поведінка в такому контексті є не лише порушенням норм, а й відповіддю на виклики, з якими стикається особистість у складні соціальні періоди. Це може бути спробою самовираження або способом адаптації до зміщених соціальних структур. Урахування таких змін в соціальних нормах є важливим для розуміння причин виникнення девіантної поведінки, зокрема в умовах війни.

На сьогоднішній день в психологічній науці існує кілька основних теоретичних підходів до вивчення девіантної поведінки, серед яких найбільш значущими є функціоналізм, конфліктна теорія та інтеракціонізм.

1. Функціоналізм: функціоналістський підхід до розуміння девіантної поведінки базується на ідеї, що девіація є необхідним елементом для стабільності та функціонування суспільства. Згідно з функціоналістською теорією, девіантна поведінка допомагає підтримувати соціальний порядок і зміцнювати суспільні норми, адже порушення правил стимулює суспільство до їх відновлення та корекції. Один з основних представників цієї теорії — французький соціолог Е. Дюркгейм, який стверджував, що девіація є невід'ємною частиною соціальної

структури і навіть виконує певні соціальні функції. У своїх працях він зазначав, що девіація є корисною для суспільства, оскільки дозволяє виділяти та усувати проблеми, що потребують соціальної уваги. Згідно з Дюркгаймом, девіантна поведінка допомагає зміцнити соціальний консенсус, адже на її основі суспільство визначає, що є правильним і неправильним. Згодом Т. Парсонс, основоположник структурного функціоналізму, розвинув цю ідею, стверджуючи, що порушення соціальних норм можуть сприяти адаптації соціальних систем до нових умов, навіть якщо це порушення спочатку сприймається як негативне.

2. Конфліктна теорія: на відміну від функціоналізму дана теорія зосереджується на нерівності та соціальних конфліктах як причинах виникнення девіантної поведінки. Згідно з цією теорією, девіантна поведінка є результатом соціальної нерівності, де певні групи мають більше можливостей для доступу до ресурсів та влади, а інші змушені порушувати соціальні норми, щоб досягти своїх цілей. Класичним представником цієї теорії є К. Маркс, який розглядав девіацію як результат соціальної несправедливості та нерівності. Маркс стверджував, що певні форми девіантної поведінки, такі як кримінальність, виникають через те, що маргіналізовані групи не мають рівних можливостей для досягнення соціальних цілей. Згодом Р. Кошінські та Р. Дарендорф розвинули ідеї конфліктної теорії, наголошуючи на тому, що соціальні зміни та трансформації є основними чинниками, що призводять до виникнення девіацій. Згідно з їхніми поглядами, в умовах боротьби між різними соціальними групами, девіантна поведінка може бути сприйнята як форма протесту або відповідь на соціальні зловживання.

3. Інтеракціонізм: інтеракціоністський підхід до розуміння девіантної поведінки зосереджений на процесах взаємодії між індивідами і суспільством, що призводять до формування девіантних поведінкових патернів. Інтеракціонізм, представлений такими вченими, як Г. Мід і Е. Гоффман, наголошує на тому, що девіантна поведінка формується в результаті соціальних взаємодій, які відбуваються в конкретному контексті. В рамках цього підходу,

девіація розглядається не як об'єктивне порушення норм, а як результат визначення певної поведінки суспільством як відхилення. Один з найвідоміших теоретиків інтеракціонізму Г. Беккер у своїх роботах доводив, що девіантною поведінкою є не стільки сама дія, скільки те, як її оцінює суспільство. Згідно з його теорією, процеси маргіналізації та етикетування відіграють ключову роль у визначенні девіації. Особа, яка була позначена як "девіантна", може почати сприймати себе таким чином і адаптувати свою поведінку до цього образу, що може призвести до розвитку стійких девіантних патернів. Теорія етикетування, розвинута в рамках інтеракціонізму, пояснює, чому особи, які потрапляють під вплив етикетів "нормальний" чи "дефективний", можуть почати втілювати в життя відповідні соціальні ролі. Як показують дослідження в рамках цього підходу, девіантна поведінка не є тільки результатом порушення соціальних норм, але і наслідком визначення цих норм як порушених, що призводить до формування нових соціальних ролей [10, 14].

Класифікація девіантної поведінки є важливим етапом у вивченні різноманітних форм відхилень від соціальних норм. Вона дозволяє систематизувати та зрозуміти різні прояви девіації, що допомагає в подальшому розробляти ефективні стратегії для її корекції чи адаптації в умовах соціальних змін. У науковій літературі існує кілька підходів до класифікації девіантної поведінки, кожен з яких зосереджується на різних аспектах соціальної та психологічної діяльності індивідів.

1. Правопорушення як форма девіантної поведінки: це один з найбільш широко вживаних підходів до класифікації девіантної поведінки. За цим критерієм, девіантна поведінка визначається як порушення чинних законів та нормативних актів суспільства. Правопорушення є найбільш очевидною формою девіації, оскільки вони явно порушують соціальні договори, встановлені в рамках правової системи. Правопорушення можуть бути різного виду, включаючи кримінальні правопорушення (наприклад, крадіжки, насильство, шахрайство) і адміністративні правопорушення (наприклад, порушення правил дорожнього руху або дрібні правопорушення). Цей підхід до класифікації

девіантної поведінки зазвичай пов'язаний з юридичним та кримінологічним аспектами, а також з соціальною роллю правоохоронних органів у контролюванні таких відхилень. Згідно з поглядами таких дослідників, як Л.І. Петражицький, девіантну поведінку можна класифікувати залежно від серйозності правопорушення та наслідків для соціального порядку.

2. **Порушення соціальних норм:** соціальні норми — це правила та стандарти поведінки, що регулюють взаємодії між людьми в суспільстві, і вони можуть бути офіційними або неофіційними. Девіантна поведінка в рамках цього підходу розглядається як відхилення від цих норм, без обов'язкового порушення правових норм. Соціальні норми можуть бути різного рівня та виду: культурні, моральні, релігійні тощо. Наприклад, до девіацій соціальних норм можна віднести порушення моральних або етичних стандартів, таких як обман, крадіжка або порушення норм взаємодії в колективі (наприклад, конфлікти, агресія). Цей тип девіантної поведінки є досить поширеним і включає в себе такі явища, як алкогольна та наркотична залежність, антисоціальна поведінка, порушення інтерперсональних відносин, порушення норм поведінки в колективі тощо. Теоретики, зокрема, Е. Дюркгейм, наголошували на тому, що порушення соціальних норм може мати як позитивні, так і негативні наслідки для суспільства. З одного боку, такі порушення можуть сприяти змінам у соціальних структурах і впровадженню нових норм, а з іншого — створюють соціальні напруження, що призводять до розпаду соціальних зв'язків і розширення маргіналізації окремих груп.

3. **Ризикована поведінка:** ризиковані дії та поведінкові стратегії не обов'язково порушують існуючі соціальні або правові норми, але вони мають потенційно небезпечні наслідки для індивіда або його оточення. Ризикована поведінка передбачає здійснення дій, що пов'язані з високим ступенем небезпеки або загрози для фізичного чи психічного здоров'я, але не завжди є результатом соціального чи правового порушення. До таких типів поведінки можна віднести багато поведінкових патернів, серед яких:

- куріння;

- зловживання алкоголем, наркотиками;
- нещасні випадки;
- азартні ігри;
- деякі форми екстремальних видів спорту.

Відзначаючи цю категорію девіантної поведінки, важливо підкреслити, що вона є різновидом відхилення, яке пов'язане з певним ризиком для індивіда і зазвичай стає об'єктом спеціальних досліджень у психології та психіатрії. Ризикована поведінка може бути також асоційована з певними соціальними та культурними умовами, в яких живе індивід, і вона може бути викликана як внутрішніми (психологічними, емоційними), так і зовнішніми (соціальними, економічними) чинниками. Важливим аспектом є те, що часто ризикована поведінка виникає в періоди соціальних змін або стресу, що може бути особливо актуальним у контексті війни чи політичних криз.

4. Психологічні та соціальні типи девіантної поведінки: психологічний підхід до класифікації виділяє такі типи девіантної поведінки, як поведінка, що виникає через індивідуальні психологічні порушення, травми або психічні розлади, і соціальна, що викликана нестабільними соціальними умовами або соціальним оточенням. Тому важливо враховувати, що девіантні дії можуть мати різну природу — від психологічних або соціальних до взаємодії обох чинників.

5. Класифікація за типами порушень: на практиці класифікація девіантної поведінки може бути здійснена за різними типами порушень: від простих порушень норм до складних форм антисоціальної поведінки. Це включає не тільки правопорушення, а й певні соціальні стратегії поведінки, які можуть бути етапами або симптомами більш серйозних порушень, таких як психічні розлади, кримінальна діяльність чи наркотична залежність [1, 14, 15].

Підлітковий вік є періодом інтенсивного психічного, соціального та фізичного розвитку, у межах якого особистість зазнає значних змін у сфері самосвідомості, самооцінки, взаємодії з оточенням, а також формування світогляду та ідентичності. Цей віковий етап супроводжується емоційною нестабільністю, зростанням потреби в автономії та самоствердженні, що

зумовлює підвищену уразливість до впливу соціальних та психологічних факторів ризику. У цьому контексті особливого значення набуває аналіз форм девіантної поведінки, які можуть проявлятися у підлітковому віці:

1. Агресивність у підлітків часто є наслідком внутрішньої напруги, низького рівня емоційної регуляції або впливу агресивного соціального середовища. Така поведінка може мати як вербальний (образи, погрози), так і фізичний (бійки, ушкодження майна) характер. Агресія може бути реактивною — спричиненою фрустрацією, почуттям безсилля або образи, або ж інструментальною — використовуватись як засіб досягнення певної мети. Відомі дослідження Н. Чепурної, Л. Орбан-Лембрик, М. Ф. Савчин підтверджують, що агресивна поведінка часто виникає в умовах емоційної депривації, порушень у сімейній системі або наслідування агресивних моделей поведінки з боку значущих дорослих.

2. Вживання алкоголю в підлітковому віці є формою девіантної поведінки, яка пов'язана з численними ризиками для фізичного та психічного здоров'я. Часто такий тип поведінки пов'язаний із прагненням підлітків адаптуватися до певного соціального середовища, знизити рівень тривожності, або як форма протесту проти авторитетів. На думку В.Є. Кудрявцева та І.Д. Зверєвої, алкоголізація підлітків ускладнює формування особистісної ідентичності, порушує здатність до саморегуляції та підвищує ризик формування хімічної залежності вже в юнацькому віці.

3. Наркотична залежність — один із найтяжчих варіантів девіантної поведінки, яка у підлітковому віці часто виникає на тлі емоційної нестабільності, невміння справлятися зі стресом, впливу однолітків чи медіаконтенту. Вживання наркотичних речовин веде до глибоких особистісних деформацій, руйнування соціальних зв'язків, порушення когнітивних функцій і, зрештою, соціальної деградації. Дослідники, зокрема Т. Титаренко, І.Ф. Губарев, наголошують, що підліткова наркоманія часто супроводжується проявами соціальної дезадаптації, зниженням шкільної успішності, втечею з дому та вчиненням правопорушень.

4. Суїцидальна поведінка у підлітків є особливо тривожним симптомом емоційного неблагополуччя, часто пов'язаним із депресивними станами, відчуттям ізолюваності, безпорадності або втрати сенсу життя. Суїцидальні думки, наміри або дії можуть мати як імпульсивний характер, так і бути результатом тривалого внутрішнього конфлікту. За даними Л. Бурлачук, Н. Толстих, І. Лисаковської, фактори ризику включають насильство в родині, булінг у школі, психічні розлади, в тому числі тривожно-депресивні стани, а також відсутність підтримки з боку близьких. Особливу небезпеку становить те, що підлітки можуть не вербалізувати свої наміри, що ускладнює своєчасне виявлення ризику.

5. Бродяжництво (або втікачество) є формою поведінки, яка передбачає регулярні або тривалі втечі з дому, проживання поза родиною або вулицею, уникання соціального контролю. Часто такий тип девіації є наслідком сімейної дезадаптації, конфліктів, жорстокого поводження або нехтування базовими потребами дитини. Дослідники, зокрема О. Скрипченко та Т. Семигіна, підкреслюють, що бродяжництво часто супроводжується іншими формами девіантної поведінки: крадіжками, агресією, вживанням психоактивних речовин. У таких випадках формується комплексна структура девіації, яка ускладнює процес соціалізації.

Крім зазначених видів, до форм девіантної поведінки у підлітковому віці можна віднести азартні ігри, участь у деструктивних субкультурах, інтернет-залежність, компульсивне вживання порнографічного контенту, вандалізм тощо. Ці види девіацій часто мають латентний характер і не завжди одразу виявляються у соціальному середовищі, проте можуть мати не менш деструктивні наслідки для формування особистості [8, 11].

Отже, девіантна поведінка у підлітковому віці є багатовимірним феноменом, що охоплює широкий спектр порушень соціально прийнятних норм і вимагає комплексного аналізу з урахуванням вікових, психологічних та соціальних чинників. Її теоретичне осмислення через різні підходи, класифікації

та форми дозволяє глибше зрозуміти механізми формування девіацій та особливості їх прояву в умовах сучасних соціокультурних викликів.

1.2. Психологічні особливості підліткового віку як основа вразливості до девіантної поведінки

Підлітковий вік є критичним етапом онтогенетичного розвитку особистості, який супроводжується значними біопсихосоціальними змінами та трансформацією самосвідомості. Це період інтенсивного становлення ідентичності, зростання потреби у самоствердженні, формування системи цінностей та пошуку власного місця в соціумі. На тлі емоційної нестабільності, посиленої реактивності та зростання прагнення до незалежності підлітки часто демонструють поведінкові прояви, що виходять за межі соціально прийнятих норм. Особливості функціонування психіки в підлітковому віці зумовлюють підвищену чутливість до зовнішніх впливів, включаючи як мікросоціальне середовище (родина, школа, однолітки), так і макросоціальні чинники. У період зростаючого самостійного мислення, критичності та амбівалентності у сфері мотивації і поведінки зростає ймовірність девіантних форм реагування, особливо в умовах стресових подій, кризових ситуацій або соціальної нестабільності.

Підлітковий вік охоплює період від приблизно 11–12 до 17–18 років і характеризується стрімкими змінами в різних сферах психофізичного розвитку. Цей етап розглядається як перехідний між дитинством і дорослістю, у межах якого відбувається активне становлення особистості, розвиток когнітивних процесів, емоційної сфери та соціальних ролей. Вітчизняні психологи, зокрема Г. Костюк, Л. Божович, Д. Ельконін, наголошують на значущості цього періоду як «кризового», оскільки підліток стикається з необхідністю переосмислення себе, світу і власного місця в ньому. З фізіологічної точки зору, у підлітків відбувається статеве дозрівання, гормональні зміни, інтенсивний ріст, що супроводжується підвищеною збудливістю нервової системи. Такі фізіологічні зрушення впливають на емоційні реакції, зокрема зростає емоційна лабільність,

схильність до афективних станів і дратівливості. Підлітки часто демонструють суперечливість емоцій, швидкі коливання настрою, посилену реакцію на зовнішню оцінку. Когнітивні зміни включають розвиток абстрактного мислення, здатності до рефлексії, формування морально-етичних уявлень. Підліток поступово переходить від конкретно-операційного мислення до формально-операційного (за Ж. Піаже), що дозволяє йому аналізувати складні ситуації, прогнозувати наслідки власних дій, ставити цілі та будувати життєві плани. Водночас така когнітивна зрілість нерідко поєднується з імпульсивністю, недостатньою сформованістю вольової регуляції та слабким контролем емоцій.

Формування самосвідомості є центральною новоутвореною характеристикою цього віку. Самооцінка в підлітковому віці зазнає значних змін і має тенденцію до нестабільності, залежить від схвалення з боку значущих інших, особливо однолітків. Згідно з підходами Л.І. Божович та І.С. Кона, формування "Я-концепції" і усвідомлення особистої унікальності є провідним механізмом саморозвитку. У цей період виникає потреба в автономії, посилюється критичність щодо авторитетів, що нерідко супроводжується конфліктами з дорослими та порушенням нормативних вимог. Психологічна нестабільність, притаманна підлітковому віку, може бути як стимулом особистісного зростання, так і фактором вразливості до девіантної поведінки, особливо за наявності зовнішніх деструктивних чинників або нестачі підтримки в соціальному оточенні [9].

Підлітковий вік традиційно розглядається як період кризового розвитку, що супроводжується якісними змінами у структурі особистості. Основною кризою цього віку вважається криза ідентичності, описана Е. Еріксоном як центральне завдання підліткового етапу — пошук відповіді на запитання «Хто я?». Ця криза передбачає активне осмислення себе, формування цілісної "Я-концепції", інтеграцію різних соціальних ролей, переконань та життєвих цінностей. У разі успішного подолання кризи формується стабільна ідентичність, у протилежному випадку — виникає стан плутанини ролей, що підвищує ризик девіантних проявів. На думку Л.І. Божович, саме в підлітковому

віці актуалізується потреба в самостійності та самовираженні, що проявляється через прагнення до відокремлення від батьків і посилення орієнтації на однолітків. Така сепарація часто супроводжується конфліктами з дорослими, протестною поведінкою, відмовою від авторитетів. Ці процеси, з одного боку, є природним етапом розвитку особистості, але в умовах недостатнього емоційного контакту з родиною чи за відсутності стабільного мікросоціального оточення можуть призводити до фрустрації, ізоляції або агресивних реакцій. Психологи також відзначають, що криза ідентичності тісно пов'язана з емоційною нестабільністю, зниженим рівнем самоприйняття та високою чутливістю до фрустрацій. І. Кон підкреслював, що підлітки особливо вразливі до оцінки з боку референтної групи, а неспроможність реалізувати бажаний соціальний образ призводить до внутрішнього конфлікту, який може знаходити вихід у девіантних або компенсаторних формах поведінки. Кризи сепарації та ідентичності нерозривно пов'язані між собою і посилюються в умовах соціальної нестабільності, невизначеності або зовнішнього тиску — що робить підлітків особливо уразливими до впливу негативних моделей поведінки та девіантного середовища [2, 4].

Підлітковий вік характеризується глибокими трансформаціями емоційно-вольової сфери, що є важливим чинником у формуванні поведінкових реакцій. Однією з ключових характеристик цього періоду є емоційна нестабільність — швидкі зміни настрою, підвищена вразливість, афективність, які ускладнюють процеси саморегуляції та соціальної адаптації. Г.С. Костюк, І.В. Дубровіна, Н.М. Пешкова підкреслюють, що емоційна чутливість підлітків є як джерелом емоційного збагачення, так і зоною ризику в умовах психотравмуючих впливів середовища. Нестабільність емоційної сфери зумовлює схильність до імпульсивних вчинків, часто без врахування можливих наслідків. Вольова регуляція у підлітків ще перебуває у процесі становлення, тому діти цього віку можуть діяти під впливом миттєвих емоцій, уникаючи довготривалого аналізу ситуації. Це створює передумови для експериментування з межами дозволеного, що нерідко проявляється у вигляді девіантної поведінки: агресії, порушень

дисципліни, вживання психоактивних речовин тощо. Суттєвим чинником, який впливає на емоційну й поведінкову сферу підлітків, є гормональна перебудова організму. У цей період активізується діяльність ендокринної системи, зокрема гіпофізу, щитовидної та статевих залоз, що призводить до підвищеної збудливості, напруги, а іноді й до афективних розладів. Т.Ю. Стефаненко та В.С. Мухіна зазначають, що зміни на фізіологічному рівні супроводжуються недостатнім досвідом управління новими емоційними станами, що підвищує ризик неадаптивних форм реагування. Крім того, імпульсивність та емоційна напруга можуть ставати основою для проявів протестної поведінки, особливо у разі конфліктів з батьками чи вчителями, або відчуття соціальної несправедливості. У такому контексті девіантна поведінка може виступати як спосіб самоствердження або привернення уваги до власних потреб та переживань.

Особливу роль у процесі розвитку девіацій відіграють психологічні фактори, зокрема емоційні стани, родинне середовище та міжособистісні стосунки. Одним із ключових внутрішніх чинників є низький рівень самооцінки, що формується під впливом неуспішного соціального досвіду, критики з боку значущих дорослих або однолітків, а також переживання власної "неповноцінності". Як зазначає І.В. Дубровіна, нестабільна або занижена самооцінка може зумовити внутрішній конфлікт, що виливається у девіантні прояви — агресію, самоізоляцію, втечу з дому. У поєднанні з депресивними станами чи хронічним стресом, які нерідко супроводжують підлітковий розвиток, знижується здатність до критичної рефлексії та підвищується ймовірність вчинків деструктивного характеру. Психотравмуючий вплив мають також сімейні конфлікти, емоційне або фізичне насильство в родині, нехтування потребами дитини чи повна відсутність підтримки. Вітчизняні дослідники Г.М. Бреслав, Л.А. Артемова, О.В. Стефанова наголошують, що саме деструктивні форми батьківського виховання (гіперопіка, емоційна холодність, авторитаризм, індіферентність) можуть призвести до емоційної дезадаптації, що знаходить вираження у девіантній поведінці. Діти, які виростають у сім'ях з

постійною напругою, нерідко відтворюють деструктивні моделі у взаємодії з оточенням. Соціальне середовище, зокрема рольова позиція серед однолітків, також має значний вплив. Належність до неформальних груп, у яких схвалюються девіантні дії, може сприяти формуванню і закріпленню відповідних поведінкових стратегій. Підлітки, які не відчують себе прийнятими в "нормативному" соціумі, часто шукають підтвердження своєї значущості через асоціальні способи самореалізації. За дослідженнями О.Є. Конопкіної, підліток, потрапляючи під вплив девіантно орієнтованого мікросередовища, нерідко засвоює його норми як компенсаторний механізм подолання внутрішніх труднощів або соціальної дезадаптації [7, 12].

1.3. Вплив військового стану як стресогенного чинника на формування девіантної поведінки у підлітків

Військовий стан, як специфічний соціальний і психологічний феномен, значно змінює умови життя підлітків, створюючи додаткові стресові фактори, які можуть стати каталізаторами девіантних проявів. Підлітки, які переживають такі стресові ситуації, потрапляють у нові соціальні реалії, що мають потужний вплив на їхню психологічну стабільність, поведінку та соціальну адаптацію.

Війна є одним з найсильніших стресових чинників для будь-якої людини, і для підлітків це особливо складно. Підлітковий вік є періодом активного психоемоційного розвитку, коли особистість ще формується, тому вплив таких сильних стресорів, як війна, може мати довготривалі наслідки. Зокрема, підлітки, що пережили бойові дії, можуть зазнати значних психологічних травм, що проявляються у вигляді посттравматичного стресового розладу (ПТСР), депресивних станів, тривожних розладів, емоційної ізоляції та агресії. Дослідження, проведене О.М. Сухачовою, показує, що підлітки, які стали свідками насильства або втратили близьких внаслідок війни, часто переживають глибоку психологічну травму, яка може перерости у хронічний стрес. Це позначається на їх здатності адаптуватися до мирного життя, викликає труднощі

в навчанні, взаємодії з однолітками та формуванні стосунків з дорослими. Постійний стрес, пов'язаний із війною, може призвести до значних порушень психічного здоров'я, зокрема до розвитку депресії, тривожності та емоційного виснаження [5].

Соціальні зв'язки є важливими для нормального розвитку підлітка, оскільки саме в умовах підтримки з боку родини та друзів відбувається формування соціальної адаптації та емоційної стабільності. Однак в умовах воєнного стану багато підлітків позбавляються цієї важливої підтримки через розлучення сімей, переміщення через біженство або втрату контактів із близькими. Біженці, які були вимушені покинути рідні домівки, часто переживають не лише фізичні, але й психологічні труднощі, пов'язані з адаптацією в нових соціальних умовах. Втрата звичних соціальних зв'язків та руйнування стабільної родинної підтримки можуть мати серйозні наслідки для розвитку підлітків. Особливо складно переживають цю ситуацію ті, хто, залишаючись без підтримки близьких, стикається з відсутністю належної соціальної допомоги. Відсутність підтримки може призвести до виникнення глибоких відчуттів самотності, що підвищує ризик розвитку девіантних форм поведінки, таких як алкоголізм, наркоманія, агресивна поведінка або навіть суїцидальні схильності.

Результати досліджень З.Г. Меєр підтверджують, що підлітки, які втратили стабільні соціальні зв'язки через війну, мають значно вищий ризик соціальної ізоляції та психічних розладів. Порушення родинних та соціальних зв'язків зменшує їх можливості для нормальної адаптації до змін у навколишньому світі, що призводить до труднощів у соціалізації [13].

Соціальні ролі підлітків у мирний час зазвичай включають відносно чітко визначені обов'язки та очікування відносно їх поведінки — навчання, взаємодія з однолітками, роль дітей у родині тощо. Війна змінює ці ролі, створюючи нові умови, де підлітки можуть брати на себе роль опікунів або відповідальних за молодших членів родини через втрату батьків або їхню відсутність через участь у бойових діях. Це часто викликає у підлітків відчуття перенавантаження, стресу

та відповідальності, що може призвести до порушень психологічної рівноваги. Також війна часто змінює соціальні рольові моделі, до яких підлітки звикли. Втрата традиційних зразків поведінки (наприклад, стабільна роль батька чи матері) може призвести до пошуку нових, інколи девіантних моделей. Підлітки можуть почати наслідувати небажані або навіть насильницькі моделі поведінки, що часто обумовлено зміщенням норм і цінностей у суспільстві, яке переживає військовий конфлікт. Це може відображатися в агресії, антисоціальній поведінці або пошуках нових "ідолів" в особах, які не відповідають здоровим соціальним стандартам.

Важливо зазначити, що підлітки, які пережили війну, можуть часто ставати мішенями для наслідування не здорових ідеалів або неформальних груп, що мають свої деструктивні норми поведінки. Підвищена чутливість до соціального оточення та сильний вплив однолітків можуть призвести до тяжких наслідків, включаючи розвиток девіантної поведінки.

Війна є кризовою ситуацією, яка не лише зміщує соціальні та політичні структури, а й викликає глибокі психологічні зміни в особистості. Однією з найбільш поширених реакцій на кризу є тривожність — емоційний стан, що супроводжується переживанням страху та занепокоєння через відчуття невизначеності, небезпеки і непередбачуваності майбутнього. Підлітки, які переживають війну, особливо чутливі до таких змін у своїй реальності, оскільки вік підліткової соціалізації припадає на період активного формування особистості та світогляду [16, 18].

У відповідь на військові дії у підлітків може з'явитися постійна готовність до стресових ситуацій, що проявляється в підвищеній настороженості, надмірній чутливості до звуків, образів або подій, які можуть нагадувати про небезпеку. Ця емоційна напруга призводить до хронічного переживання тривоги, яка супроводжується фізіологічними симптомами, такими як підвищена пітливість, тахікардія, безсоння та інші порушення сну, а також зміни в поведінці, коли підлітки починають уникати певних ситуацій або місць, які асоціюються з небезпекою. Феномен тривожності у війні безпосередньо пов'язаний з

психологічними реакціями на кризу. У такій ситуації тривожність виступає не лише як індивідуальна реакція на емоційну та фізичну загрозу, але і як соціальний феномен, оскільки війна зачіпає не лише окремих людей, а й цілу спільноту, змінюючи стандарти поведінки та створюючи нові психологічні й соціальні контексти для всіх учасників.

Підлітковий вік є періодом особливої вразливості до стресових факторів, оскільки саме в цей час відбувається інтенсивний розвиток самосвідомості, соціальних ролей, інтересів та ідентичності. Війна, зі своєю непередбачуваністю та трагічними подіями, виступає сильним чинником, який порушує стабільність емоційного стану підлітків. В умовах війни, де кожен день приносить нові загрози й зміни, тривожність підлітків посилюється, що веде до глибоких порушень психологічної стабільності. Підлітки часто не мають достатніх психологічних ресурсів для адекватного осмислення і переживання кризових ситуацій, що може призводити до труднощів в адаптації. Втрата стабільного середовища, пошук безпеки, розрив з рідними або фізичні ушкодження – усе це може спричиняти страхи та емоційну дистресію. Більш того, невизначеність майбутнього посилює відчуття безвиході, породжує негативні очікування, що ще більше знижує мотивацію підлітків до активного вирішення життєвих проблем.

Крім того, підлітки схильні до ідеалізації майбутнього, уявлення про нього як про місце можливостей і надії. Війна руйнує ці уявлення, змушуючи молодь зіштовхнутись із реальністю, яка не відповідає їхнім сподіванням, що викликає почуття втрати орієнтирів, страху перед майбутнім і глибокої тривоги. Це є особливо небезпечним у період активного формування самосвідомості, коли підлітки шукають свою ідентичність і місце у світі [6].

Тривожність, особливо в умовах війни, має значний вплив на поведінку підлітків, що може призводити до розвитку девіантних форм поведінки. Одним із найбільш очевидних проявів тривожності є агресія. Підлітки, які відчувають постійну емоційну напругу, можуть виявляти агресивну поведінку як спосіб захисту від страху та тривоги. Агресія стає способом звільнення від накопичених емоційних напруг, механізмом, який дозволяє підлітку справитися з

неможливістю адекватно виразити свої емоції в умовах, що змінюються, а також як засіб самозахисту у небезпечному оточенні. Ще однією девіантною реакцією на тривожність є втеча від реальності. Підлітки, які переживають високу тривожність, можуть використовувати різні форми уникнення – від вживання психоактивних речовин (алкоголь, наркотики) до залучення у деструктивні групи, що дають ілюзію безпеки. Втеча від реальності може також проявлятися у депресивних станах, апатії до навчання чи життя в цілому. У разі неможливості знайти вихід із складної ситуації, підлітки можуть почати відмовлятися від соціальних норм, вдаючись до агресивних, руйнівних або антисоціальних вчинків. Ще одним аспектом є порушення соціальних норм та відкидання існуючих етичних та моральних орієнтирів. Тривожність, яка не знаходить конструктивного виходу, часто стає каталізатором девіантної поведінки, оскільки підлітки шукають способи звільнитися від внутрішнього тиску через порушення встановлених норм. Це може проявлятися у відмові від соціальних правил, вчинках, що суперечать законам або моральним засадам. Війна, своїм впливом на підліткову психіку, створює середовище, де девіація може здатися єдиним способом вираження себе або боротьби з внутрішнім болем і тривогою [17].

Таким чином, тривожність, яка виникає у підлітків в умовах війни, стає потужним фактором, що впливає на їх психологічний стан та поведінку. Підвищений рівень стресу та тривоги не лише порушує емоційну стабільність підлітків, а й сприяє розвитку девіантних проявів, таких як агресія, втеча від реальності або порушення соціальних норм.

Вплив медіа на молодь в умовах війни стає потужним чинником, який впливає на формування девіантної поведінки. В умовах постійного стресу, загрози для життя та соціальної нестабільності підлітки можуть реагувати на зовнішні виклики за допомогою різноманітних, іноді руйнівних, моделей поведінки. Медіа, особливо телевізійні канали, соціальні мережі та новинні платформи, відіграють важливу роль у формуванні світогляду підлітків, їх емоційної реакції на події, що відбуваються в країні. В умовах війни медіа часто

фіксують найгостріші моменти конфлікту, фокусуючи увагу на жертвах, руйнуваннях та людських стражданнях. Це може спричинити у молоді сильну емоційну напругу, викликаючи тривогу, страхи та депресивні стани. Особливо вразливими є підлітки, які постійно перебувають у соціальних мережах і отримують інформацію через них, не завжди маючи можливість критично її оцінити. Пропаганда насильства, агресивні або надмірно драматизовані кадри, постійні згадки про військові дії можуть стати основою для формування у підлітків девіантних рис, таких як агресія, ізоляція від соціуму, порушення соціальних норм або навіть схильність до самогубств. Інтернет-ресурси та соціальні мережі можуть також стати платформою для деструктивних моделей поведінки, таких як онлайн-булінг, тролінг, пропаганда радикальних ідеологій.

Військовий стан безпосередньо впливає на емоційну сферу підлітків. Страх за життя власне або рідних, нестабільність ситуації, раптові евакуації, відсутність зв'язку з батьками або близькими можуть спричиняти тривожні розлади та депресивні стани. Постійний стрес може призвести до емоційної незрілості, де підлітки починають шукати підтримку в неконструктивних джерелах, таких як насильницькі групи або незаконні засоби, аби пережити цей складний період. Психологічний стрес, який відчувають підлітки в умовах військового стану, може призводити до різних порушень в емоційно-вольовій сфері. Наприклад, багато підлітків відчувають труднощі з контролем емоцій, часто проявляючи агресію або імпульсивну поведінку, що є типово девіантними проявами. Цей стрес також посилюється через нестабільність соціальних зв'язків: переміщення з місця на місце, розлучення батьків, відсутність підтримки.

Не менш важливим є вплив соціальних мереж, які можуть мати як позитивний, так і негативний ефект. У разі наявності соціальних мереж, підлітки можуть перебувати в постійному контакті з іншими молодими людьми, обмінюючись досвідом, підтримкою або, навпаки, агресивними повідомленнями, що лише погіршують ситуацію. В умовах військового стану молодь може потрапляти в інформаційні спіралі, де пропаганда насильства,

радикальних ідей або панічні настрої стають частиною повсякденної реальності. Підлітки, які знаходяться в ізоляції або переживають стрес через війну, можуть шукати підтримку або увагу в мережах, де часто зустрічаються з пропагандою девіантної поведінки, що ще більше посилює їх психологічний стан. Тому важливо звернути увагу на потенційну загрозу медіа-контенту, який може стимулювати девіантні форми поведінки, зокрема, насильство, порушення норм та соціальних ролей.

Військовий стан не тільки впливає на емоційний стан підлітків, але й може змінювати їхні соціальні ролі. Підлітки, які стали свідками війни, змінюються в своїх уявленнях про роль батьків, друзів та своїх однолітків. Розірвані сім'ї, відсутність стабільності та фінансові труднощі можуть змусити підлітків ухвалювати власні рішення, де вони стають менш залежними від традиційних соціальних ролей, що надаються сім'єю чи школою. Це може призвести до відсутності стабільних моделей поведінки, що, у свою чергу, збільшує ймовірність девіантної поведінки. Зміни в соціальних ролях, відсутність ідентичності або її непевність, схильність до імітації моделей поведінки інших підлітків або медійних персонажів можуть стати основою для формування девіантних тенденцій. Наприклад, підлітки, які не знаходять підтримки в родині, можуть звертатися до більш радикальних груп або обирати поведінку, яка порушує норми, прийняті в суспільстві.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Аналіз теоретичних аспектів девіантної поведінки підлітків дозволяє з'ясувати ключові чинники, що визначають вразливість молоді до девіацій. Розгляд понять девіантної поведінки та її класифікації демонструє, що підлітковий вік є особливо чутливим періодом, коли виникають значні психологічні та соціальні зміни, що можуть бути сприятливими для розвитку девіантних проявів. Особливості емоційного та когнітивного розвитку підлітків, а також кризові етапи цього віку, такі як криза ідентичності і відокремлення від

батьків, значно впливають на їх схильність до агресивних вчинків, порушень соціальних норм та інших девіацій. Зокрема, важливими факторами є нестабільність емоційної сфери, схильність до імпульсивних вчинків і експериментування, що посилюється під впливом гормональних змін. Соціальні та психологічні фактори, зокрема вплив сімейних конфліктів, насильства та порушення соціальних зв'язків, також створюють сприятливе середовище для розвитку девіантних тенденцій. Враховуючи складну соціальну ситуацію в умовах війни, зокрема травматичний досвід, втрати та розлучення сімей, підлітки стикаються з додатковими труднощами в адаптації та психоемоційному розвитку. Це підвищує ризик виникнення девіантної поведінки, оскільки психологічна напруга, стрес і тривога стають основними реакціями на кризові ситуації, що змушує молодь шукати способи вираження своїх почуттів і емоцій, часто через порушення соціальних норм і поведінкові відхилення.

Воєнний стан виступає потужним стресогенним фактором, який погіршує психічне здоров'я підлітків, сприяючи розвитку тривожних розладів і депресивних симптомів. Підвищена тривожність стає не лише наслідком війни, а й потужним каталізатором девіантної поведінки, що виявляється в агресії, втечі від реальності та порушенні соціальних норм. Втрата соціальних зв'язків, відсутність підтримки з боку родини та соціуму, а також психологічна дезорієнтація підлітків створюють підґрунтя для розвитку ризикованої та деструктивної поведінки.

Загалом, комплексний підхід до вивчення девіантної поведінки підлітків у умовах військового стану дозволяє з'ясувати, що психосоціальні чинники, емоційно-волеві особливості підлітків та вплив стресових факторів взаємодіють, підсилюючи ризик девіацій.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ

2.1. Структура дослідження та методологічні засади

Емпіричне дослідження девіантної поведінки підлітків в умовах військового стану орієнтоване на виявлення ключових психологічних, соціальних та емоційних факторів, які сприяють розвитку девіантних проявів у молоді під час кризи. Поставлене завдання передбачає комплексний підхід, що включає як індивідуальні, так і соціальні чинники, які можуть впливати на поведінку підлітків в умовах стресових ситуацій, насильства та значних соціальних змін, що супроводжують війни та військові конфлікти. Структура дослідження розроблена таким чином, щоб інтегрувати кілька методів і підходів, що дозволяють всебічно дослідити вплив зовнішніх стресогенних чинників на психічний стан молоді, а також виявити фактори, що ведуть до девіантних проявів у поведінці. Особлива увага в рамках дослідження була приділена впливу військового стану як стресогенного чинника на психологічний стан підлітків. В умовах військового конфлікту підлітки піддаються сильному стресу, переживаючи втрати, насильство, соціальні та економічні зміни. Це значно впливає на їх психіку, змінюючи відношення до себе та до оточення, а також формуючи певні поведінкові патерни, які можуть виявлятися як девіантні. Вивчення таких психологічних механізмів дозволяє глибше зрозуміти, чому саме підлітки стають більш схильними до девіацій у таких умовах, а також визначити фактори, які підвищують ризик таких проявів серед молоді.

Для досягнення поставленої мети використовувалася комплексна методологічна база, яка поєднує кілька психодіагностичних методик, здатних детально оцінити як індивідуальні аспекти девіантної поведінки, так і соціальні та емоційні фактори, які сприяють розвитку девіацій. Однією з основних методик дослідження є методика СОП (схильності до відхилень у поведінці), яка дозволяє

оцінити рівень схильності респондентів до девіантних проявів, таких як агресія, безвідповідальність, порушення норм і правил поведінки. Додатково застосована шкала тривожності Тейлора, адаптована за інтерпретацією М.М. Пейсахова, яка дозволяє оцінити, як рівень тривожності і стресу, спричинені військовим станом, впливають на емоційний стан молоді та чи є взаємозв'язок між підвищеним рівнем тривожності та девіантними проявами в їхній поведінці.

Експериментальна частина дослідження була побудована на кількох етапах, кожен з яких виконував конкретне завдання, спрямоване на досягнення основних цілей дослідження. Перший етап передбачав попереднє формулювання завдань дослідження, визначення ключових аспектів проблеми девіантної поведінки в умовах війни. Це дозволило чітко окреслити основні напрями дослідження, виявити основні фактори, що можуть впливати на формування девіантної поведінки в кризових умовах, а також сформулювати основні завдання, які потребують вирішення в рамках дослідження. Другий етап дослідження був орієнтований на ґрунтовний огляд наукової літератури, яка стосується психологічних і соціальних аспектів девіантної поведінки в умовах стресу і кризи. Це дозволило не лише поглибити розуміння механізмів формування девіацій, але й розробити концепцію дослідження, що включала вибір відповідних методів і інструментів для збору даних. Важливим на цьому етапі було також визначення контингенту респондентів, оскільки саме цей аспект безпосередньо впливає на достовірність отриманих результатів. На третьому етапі здійснювався процес збору даних. Оскільки військова ситуація значно обмежує можливість безпосереднього контакту з респондентами, тестування проводилося через онлайн-платформу Google Forms. Вибірка складалася з 30 респондентів віком від 16 до 18 років. Підготовка до тестування включала попереднє спілкування з учасниками, яке полягало в роз'ясненні мети дослідження та інструктажі щодо процесу заповнення анкет. Завдяки цьому було створено атмосферу довіри, що дозволило учасникам відкрито поділитися своїми переживаннями і точніше відобразити свої емоційні реакції на кризову ситуацію.

Збір емпіричних даних дозволив виявити важливі психологічні та соціальні особливості, які сприяють розвитку девіантної поведінки серед підлітків. Методика СОП дозволила виявити рівень схильності респондентів до девіацій, тоді як шкала тривожності Тейлора допомогла оцінити вплив тривожності та стресу на емоційний стан підлітків. Цей етап дав змогу глибше зрозуміти взаємозв'язок між високим рівнем тривожності та девіантною поведінкою в умовах військового стану.

На заключному етапі здійснювався аналіз і обробка отриманих даних. Це дозволило структуровано представити результати дослідження і провести їх кількісну та якісну інтерпретацію. В результаті було здійснено глибокий аналіз психологічних, соціальних та емоційних факторів, що сприяють проявам девіантної поведінки серед підлітків в умовах війни. Аналіз даних дозволив виділити основні чинники, які впливають на формування девіацій у поведінці молоді, та оцінити рівень їхнього впливу.

Емпіричне дослідження девіантної поведінки підлітків в умовах військового стану передбачає застосування кількох психодіагностичних методик, які дозволяють детально оцінити індивідуальні психологічні характеристики, що можуть сприяти розвитку девіантних проявів у молоді в умовах кризових ситуацій. В рамках цього дослідження використовуються дві основні методики: методика оцінки схильності до відхилень у поведінці (СОП) і шкала тривожності Тейлора, адаптована за інтерпретацією М.М. Пейсахова.

1. Методика оцінки схильності до відхилень у поведінці (СОП) є важливим інструментом для вивчення девіантної поведінки, оскільки вона дозволяє визначити рівень схильності респондентів до різних форм відхилень, таких як агресивність, порушення соціальних норм, ризиковані поведінкові патерни та інші девіації. Ця методика охоплює широке коло психологічних аспектів, пов'язаних із соціальною адаптацією молоді, і дає можливість оцінити, як на індивідуальному рівні проявляються порушення соціальних норм у кризовий період.

Мета: використовується для виявлення схильності до різноманітних відхилень у поведінці, зокрема до порушень соціальних норм. Вона дозволяє виявити рівень агресії, схильність до ризикованої поведінки, соціальну ізоляцію та інші деструктивні соціальні патерни. Важливе завдання методики — визначити, як ці поведінкові патерни взаємодіють з факторами стресу, які характерні для умов воєнного часу.

Інструмент: методика складається з серії запитань, які охоплюють різні аспекти соціальної адаптації та поведінкових відхилень. Кожне питання стосується конкретних ситуацій, які можуть виникнути в повсякденному житті, зокрема в умовах соціальної напруги та війни. Питання спрямовані на виявлення того, як респонденти реагують на стресові ситуації, як вони вирішують конфлікти, як оцінюють і реагують на порушення соціальних норм.

Процедура: респонденти відповідають на запитання, оцінюючи власну поведінку, емоційний стан і міжособистісні стосунки в умовах стресу. Для кожного запитання є кілька варіантів відповіді, що відповідають певному рівню прояву девіантних проявів. Відповіді оцінюються за шкалою, що дозволяє отримати кількісну оцінку схильності до девіацій.

Аналіз: за результатами методики оцінюється рівень схильності до різних форм девіантної поведінки. Це дозволяє не лише визначити індивідуальні відхилення, але й виявити групові патерни, що можуть виникати в умовах кризових ситуацій, таких як війна. Використання цієї методики дозволяє зробити прогнози щодо розвитку певних негативних соціальних і психологічних патернів серед молоді в умовах воєнного часу.

Приклад запитань: «Як часто ви відчуваєте бажання порушити правила, навіть якщо це може зашкодити вам?» або «Як часто ви реагуєте на конфлікти агресивно або з непотрібним запалом?».

2. Шкала тривожності Тейлора (адаптована версія М.М. Пейсахова) є однією з найбільш відомих і використовуваних у психологічних дослідженнях методик для вимірювання рівня тривожності. Тривожність вважається одним із ключових факторів, що може сприяти девіантній поведінці, особливо в умовах

стресу та соціальних змін. Високий рівень тривожності може призвести до погіршення саморегуляції, зниження адаптивних механізмів і, як наслідок, сприяти проявам агресії та інших девіацій.

Мета: оцінка рівня тривожності у респондентів, а також виявлення зв'язку між рівнем тривожності та схильністю до девіантної поведінки. Шкала дає змогу оцінити не тільки емоційну реакцію на стрес, але й визначити, як часто молодь відчуває невпевненість, страхи, панічні настрої та інші прояви тривоги в умовах соціальної нестабільності, війни чи інших стресогенних ситуацій.

Інструмент: шкала складається з 20 тверджень, які респонденти оцінюють за допомогою чотирибальної шкали. Кожне твердження стосується емоційних реакцій на різноманітні ситуації, наприклад: «Я часто відчуваю неспокій без видимої причини», «Я нервую, коли доводиться робити важливі рішення» або «Я часто відчуваю, що нічого не можу зробити для зміни ситуації». Кожне твердження оцінюється на шкалі від 1 (ніколи) до 4 (завжди), що дозволяє виміряти частоту проявів тривожності.

Процедура: респонденти оцінюють свої емоційні реакції на пропоновані твердження, а також відзначають, наскільки часто вони відчувають певні емоційні стани, які свідчать про підвищену тривожність. Кожна відповідь оцінюється за відповідною шкалою, що дозволяє підрахувати загальний бал і визначити рівень тривожності.

Аналіз: за підсумковими балами визначається рівень тривожності респондента — низький, середній або високий. Шкала також дозволяє виявити, чи є зв'язок між рівнем тривожності та проявами девіантної поведінки. Високий рівень тривожності може вказувати на наявність емоційних труднощів, які можуть впливати на поведінку та ставлення до соціальних норм. Крім того, ця методика дозволяє виявити, як стрес і тривога, характерні для умов воєнного стану, можуть корелювати з девіантними проявами.

Приклад запитань: «Як часто ви відчуваєте, що втрачаєте контроль над своїми емоціями?» або «Як часто ви переживаєте через майбутнє?».

У поєднанні ці дві методики дозволяють отримати багатогранну картину психологічного стану молоді в умовах війни. Методика СОП дозволяє визначити індивідуальні схильності до девіацій, а шкала тривожності Тейлора виявляє рівень емоційного напруження, що може бути безпосередньо пов'язано з виникненням стресових реакцій і відповідно з девіантними проявами. Використання цих інструментів дає можливість не лише виміряти рівень девіантної поведінки, але й зрозуміти основні емоційні та соціальні чинники, що сприяють її розвитку серед підлітків в умовах воєнного конфлікту.

2.2. Емпіричне дослідження підліткової девіації в умовах військового стану

У цьому підрозділі представлено результати емпіричного дослідження, спрямованого на вивчення особливостей прояву девіантної поведінки у підлітків у специфічних умовах воєнного стану. Зважаючи на різке зростання психоемоційного навантаження, дестабілізацію соціального середовища та порушення звичного способу життя, аналіз поведінкових відхилень серед молоді набуває особливої актуальності. Дослідження має на меті не лише зафіксувати рівень поширеності девіацій, але й виявити чинники, які сприяють або посилюють ризик девіантної поведінки в умовах тривалої соціальної напруги та небезпеки.

Оцінка вибіркової групи дослідження за допомогою обраних методик дала нам нижчеописані результати.

З метою комплексного аналізу особливостей девіантної поведінки підлітків в умовах воєнного стану першим етапом емпіричного дослідження було застосовано методику СОП (самооцінка поведінки). Даний психодіагностичний інструмент дозволяє виявити схильність до окремих форм девіантної поведінки на основі суб'єктивної оцінки респондентами власних дій і установок. Використання цієї методики є доцільним у контексті дослідження підлітків, оскільки дозволяє простежити рівень усвідомлення власної поведінки та

наявність потенційно ризикованих патернів, зумовлених соціально-психологічною напругою воєнного періоду.

Отримані результати представлено на Рис. 2.1.

Рис. 2.1. Розподіл схильностей до різних форм девіантної поведінки вибірки дослідження за методикою СОП.

Зважаючи на результати, виведені на Рис. 2.1., можна зробити кілька важливих висновків щодо девіантної поведінки підлітків в умовах військового стану. Діаграма, що відображає розподіл схильностей до різних форм девіацій, дає змогу глибше зрозуміти вплив воєнної ситуації на психоемоційний стан молоді та їхню поведінку.

Рівень схильності до порушення соціальних норм і правил, що становить 30%, свідчить про значний відсоток підлітків, які мають схильність до порушень соціальних норм, що можуть бути зумовлені підвищеним стресом, дезорганізацією соціального середовища та змінами у звичному способі життя, характерними для воєнного стану. Така поведінка може бути результатом тимчасового розриву зв'язків з соціальними нормами, коли підлітки шукають нові способи адаптації до нових умов.

Найвищий показник дослідження, який становить 43%, стосується делінквентної поведінки. Це вказує на значну поширеність правопорушень, антисоціальних дій та інших форм девіацій, які можуть мати кримінальний

характер. В умовах постійного стресу, дезорієнтації та соціальної нестабільності, підлітки можуть відчувати потребу у протестному самовираженні або викидати накопичену агресію через порушення соціальних норм, що може стати способом зняття внутрішнього напруження.

Схильність до адиктивної поведінки, яка становить 36%, також є важливим індикатором. Підлітки, що мають схильність до адикцій, часто звертаються до таких способів зняття стресу, як вживання психоактивних речовин чи азартні ігри, що є яскравим проявом психологічної реакції на тривалий стрес. В умовах військового стану ці поведінкові патерни можуть посилюватися через відсутність стабільних соціальних зв'язків і кризи в повсякденному житті.

Не менш тривожним є рівень схильності до самоушкоджувальної поведінки, який становить 34%. Це вказує на серйозні психологічні наслідки воєнного стресу для підлітків, оскільки самоушкодження часто є спробою підлітка впоратися з болем, безнадійністю або пережитими травмами. У таких умовах ця форма поведінки може ставати способом самовираження чи втечі від реальності.

Схильність до агресивної поведінки, що дорівнює 38%, також є важливим аспектом. В умовах воєнного стану підлітки можуть бути піддані високому рівню емоційного напруження, що викликає агресивні реакції. Така поведінка може бути спричинена почуттям страху, безпорадності або розчарування, що часто стає виразом бажання повернути контроль над ситуацією, яку вони не можуть змінити.

Нарешті, рівень емоційного контролю серед респондентів становить 39%, що вказує на низьку здатність до саморегуляції емоцій, особливо в умовах соціальної і психологічної нестабільності. Підлітки з низьким рівнем емоційного контролю можуть мати труднощі у керуванні своїми емоціями, що може призводити до імпульсивних, часто агресивних або руйнівних вчинків.

Таким чином, результати дослідження вказують на значну схильність до девіацій, яка виявляється в різних формах поведінки, що порушують соціальні норми та правила. Це свідчить про важливість своєчасного виявлення та корекції

таких тенденцій серед молоді, а також потребу в організації ефективних програм підтримки і адаптації підлітків до нових умов, які виникли через воєнний стан.

У Табл. 2.1. представлено результати аналізу за методикою «Визначення схильності до девіантної поведінки» (СОП), що дозволяють оцінити рівень схильності підлітків до різних форм девіантної поведінки. Ці дані дають змогу виявити загальні тенденції та особливості поведінкових відхилень серед молоді в умовах воєнного стану.

Таблиця 2.1.

**Результати аналізу схильності до різних форм девіантної поведінки
(методика «СОП»)**

Показник	Середнє знач.	Мода	Медіана	Дисперсія	Середньокв. відхилення
Схильність до порушення соціальних норм і правил	38	38	38	28,2	9,0
Делінквентна поведінка	41	41	41	53,1	8,4
Схильність до адитивної поведінки	42	37	41	57	9,9
Самоушкоджувальна поведінка	36	30	33	65,9	11,2
Схильність до агресивної	39	39	48	49	8,8
Рівень емоційного контролю	40	54	43	148,8	12,9

Отримані нами результати, наведеними в Табл. 2.1., дають змогу отримати загальне уявлення про схильність підлітків до різних форм девіантної поведінки, а також про рівень емоційного контролю в умовах військового стану.

Першим важливим показником є схильність до порушення соціальних норм і правил, яка має середнє значення 38. Це свідчить про наявність помірного рівня девіацій у даній групі підлітків. Мода та медіана, що також складають 38,

вказують на стабільність цього показника серед респондентів. Однак відносно низька дисперсія (28,2) і середньоквадратичне відхилення (9,0) свідчать про те, що в цій групі немає значних коливань поведінкових відхилень, тобто більшість респондентів має схожу схильність до порушення соціальних норм, що дозволяє зробити висновок про загальну тенденцію в групі.

Делінквентна поведінка виявляється на рівні середнього значення 41, що свідчить про наявність серед респондентів значної кількості осіб, схильних до порушення норм поведінки, що може виражатися у вчинках, які суперечать законодавству чи соціальним стандартам. Мода та медіана також рівні 41, що вказує на відносну однорідність проявів делінквентної поведінки серед підлітків. Дисперсія та середньоквадратичне відхилення (53,1 і 8,4 відповідно) відображають певну варіативність серед респондентів, але не надто значну, що може вказувати на те, що більшість підлітків мають схожі установки і поведінкові прояви в цьому напрямку.

Щодо схильності до адитивної поведінки, то середнє значення цього показника становить 42. Мода і медіана, які також наближаються до 41, свідчать про певну стабільність даного виду девіації серед респондентів, хоча й з невеликою варіативністю, що можна побачити в дисперсії 57 та середньоквадратичному відхиленні 9,9. Це може свідчити про схильність частини молоді до залежностей як способу зняття стресу або емоційної напруги в умовах військового стану, при цьому в групі спостерігаються окремі випадки з більш вираженими проявами адиктивної поведінки.

Для самоушкоджувальної поведінки середнє значення складає 36, що вказує на помірний рівень схильності підлітків до такої поведінки. Мода (30) і медіана (33) дещо нижчі за середнє значення, що може свідчити про певне коливання в цій групі підлітків, оскільки лише частина з них може виявляти схильність до самоушкоджень. Дисперсія та середньоквадратичне відхилення (65,9 і 11,2 відповідно) вказують на більшу варіативність серед респондентів, що може вказувати на більш різноманітні прояви самоушкоджувальної поведінки в досліджуваній групі.

Схильність до агресивної поведінки має середнє значення 39, з однаковою модою (39) та медіаною (48), що свідчить про певну стабільність поведінкових реакцій серед більшості респондентів. Висока дисперсія (49) і середньоквадратичне відхилення (8,8) свідчать про різноманітність проявів агресії в групі підлітків, де у частини респондентів спостерігається значна схильність до агресивних вчинків, тоді як інші можуть демонструвати менш виражену агресивну поведінку.

Рівень емоційного контролю в цій групі підлітків складає середнє значення 40, що може свідчити про середній рівень здатності до регулювання емоцій. Однак дуже висока мода (54) та медіана (43) вказують на значне коливання у рівнях емоційного контролю серед респондентів, що підтверджується великою дисперсією (148,8) та середньоквадратичним відхиленням (12,9). Це може свідчити про те, що деякі підлітки мають значні труднощі з контролем емоцій у стресових ситуаціях, в той час як інші мають високий рівень емоційного самоконтролю.

Загалом, ці дані вказують на наявність різноманітних поведінкових відхилень серед підлітків вибіркової групи дослідження, що можуть бути спричинені стресовими факторами, емоційною напругою та соціальною нестабільністю. Високі показники схильності до адиктивної поведінки та агресії вказують на необхідність розробки психологічних і соціальних програм підтримки для молоді в ці складні часи.

Другим кроком стало використання шкали рівня тривожності Тейлора, яка дозволяє виявити рівень тривожності у респондентів. Враховуючи особливості сучасного воєнного стану, значне психоемоційне навантаження та постійну соціальну напругу, цей інструмент є надзвичайно важливим для оцінки психологічного стану підлітків у даних умовах. Шкала Тейлора надає можливість з'ясувати, наскільки високий рівень тривожності характерний для молоді в умовах війни, а також визначити, які фактори можуть сприяти зростанню чи зменшенню тривожних реакцій. Застосування цієї методики дозволяє отримати більш детальну картину емоційного стану підлітків та

оцінити, як соціально-психологічне середовище впливає на їхнє психічне здоров'я в умовах тривалої соціальної нестабільності та загрози.

Нижче, на Рис. 2.2., наведено результати застосування шкали тривожності Тейлора серед респондентів нашого дослідження.

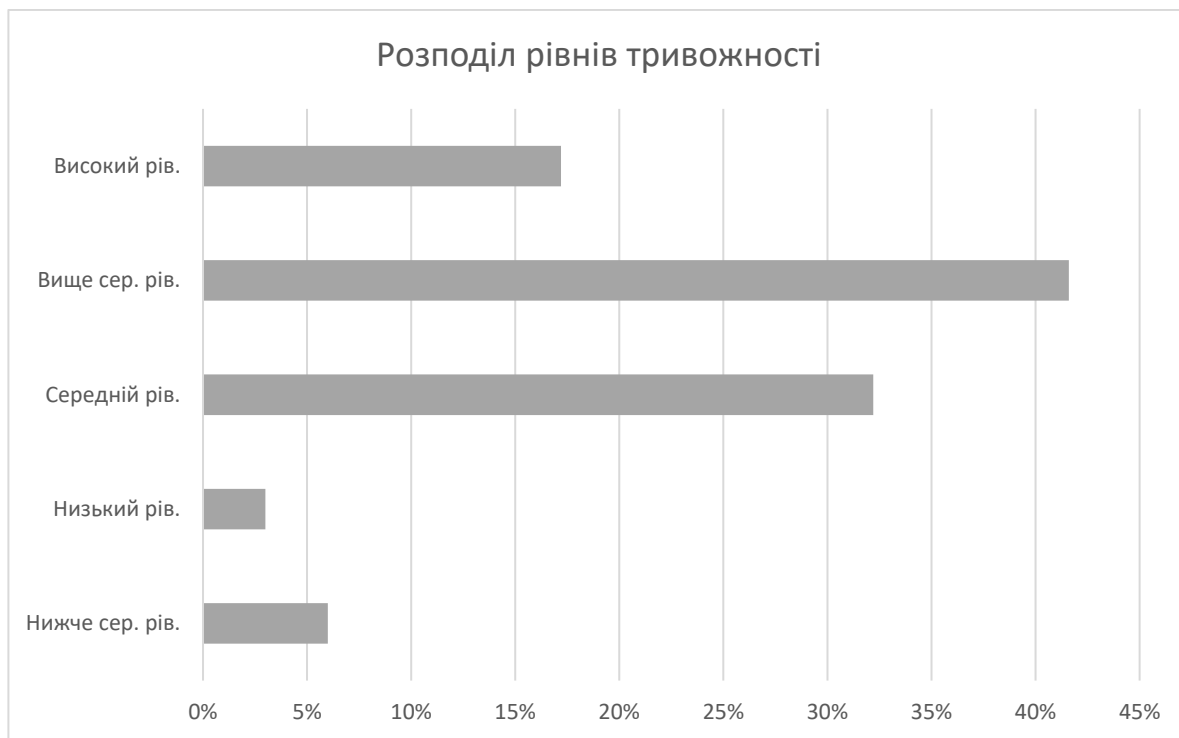

Рис. 2.2. Розподіл рівнів тривожності серед вибірки дослідження за шкалою Тейлора.

Згідно з результатами, отриманими за шкалою рівня тривожності Тейлора та виведеними на Рис. 2.2., можна констатувати, що рівень тривожності серед підлітків у досліджуваній групі має виразну тенденцію до середніх та високих значень. Найменший відсоток респондентів (6%) відзначено на рівні «Нижче середнього», що свідчить про наявність невеликої частини підлітків, які демонструють низький рівень тривожності. Це може вказувати на особливості особистісної стійкості або адаптації до умов воєнного стану, коли ці особи менш схильні до переживання тривожних емоцій.

Значно більший відсоток респондентів (41,60%) потрапляє до категорії «Вище середнього рівня». Це свідчить про те, що велику частину вибірки складають підлітки, для яких характерне виражене переживання тривожності, що може бути зумовлено тривалою соціальною нестабільністю, невизначеністю

та постійною загрозою. Це вказує на психологічну вразливість більшості молоді в умовах війни та підвищену емоційну напругу, з якою вони стикаються у своєму повсякденному житті.

Досить велика частина респондентів (32,20%) характеризується середнім рівнем тривожності. Цей рівень є характерним для значної частини досліджуваної групи, що вказує на присутність тривоги в їхньому житті, проте без виражених екстремальних коливань. Це може вказувати на те, що більшість підлітків відчують помірний стрес, зумовлений поточною ситуацією, але мають певні ресурси для контролю та адаптації до зовнішніх умов.

Водночас, високий рівень тривожності відзначено у 17,20% респондентів. Це свідчить про наявність значної частини молоді, що переживає високі рівні тривожності, що можуть бути наслідком постійних стресових ситуацій, таких як бомбардування, загроза для життя та здоров'я, а також інші соціальні та емоційні стресори, характерні для воєнного часу.

Таким чином, результати дослідження показують, що більшість підлітків в умовах військового стану перебувають на підвищеному рівні тривожності. Це є показником високого рівня емоційного напруження, яке впливає на їхнє психічне здоров'я. Загальний розподіл показує, що хоча існують окремі індивідууми з низьким рівнем тривожності, більшість молоді піддаються значному стресовому навантаженню, що потребує уваги та надання психолого-психіатричної підтримки.

У Табл. 2.2. наведено узагальнені статистичні характеристики результатів, отриманих за шкалою рівня тривожності Тейлора, що дозволяє більш глибоко охарактеризувати вираженість емоційної напруги серед підлітків у вибірці. Представлені дані дають змогу виявити індивідуальні коливання в переживанні тривожності, простежити поширені тенденції та визначити рівень варіативності цього емоційного стану в умовах воєнного часу.

**Показники тривожності за методикою Тейлора серед досліджуваної
вибірки**

Показник	Середнє знач.	Мода	Медіана	Дисперсія	Середньокв. відхилення
Тривожність	39	28	28	17,1	6,8

Статистичні показники, отримані за результатами обробки шкали тривожності Тейлора та представлені в Табл. 2.2., свідчать про певний рівень емоційного напруження серед підлітків, які взяли участь у дослідженні. Середнє значення рівня тривожності становить 39 балів, що вказує на помірну вираженість тривожних переживань у середньому по вибірці. При цьому мода та медіана однаково дорівнюють 28 балам, що свідчить про наявність значної частки учасників з порівняно нижчим рівнем тривожності порівняно із середнім арифметичним показником. Такий розрив між середнім значенням і центральними тенденціями (модою і медіаною) може вказувати на асиметричний розподіл, зокрема на наявність учасників із підвищеними балами, які зміщують середнє вгору.

Дисперсія на рівні 17,1 та середньоквадратичне відхилення 6,8 свідчать про помірну варіативність результатів. Це означає, що, попри певне скупчення значень навколо нижчих показників (відповідно до моди й медіани), в межах вибірки спостерігається суттєве розмаїття індивідуального переживання тривожності. Такі коливання можуть бути зумовлені рядом чинників, зокрема: особливостями особистісної чутливості, специфікою життєвого досвіду учасників, рівнем соціальної підтримки та впливом зовнішніх стресогенних умов, характерних для періоду воєнного стану.

Загалом отримані статистичні показники дозволяють зробити висновок про неоднорідність емоційного стану підлітків у вибірці: поряд із групою з нижчим рівнем тривожності наявна значна частина осіб, які демонструють підвищену емоційну напругу, що потребує подальшого аналізу в контексті їхньої поведінкової адаптації та ризику розвитку девіантних форм реагування.

З метою глибшого розуміння взаємозв'язків між показниками девіантної поведінки та психологічними характеристиками підлітків, у дослідженні було застосовано кореляційний аналіз. Цей етап дозволяє простежити, наскільки тісно та в якому напрямку пов'язані між собою окремі прояви девіацій, рівень тривожності та специфічні когнітивно-емоційні особливості молоді. Аналіз спрямований на виявлення факторів, що можуть посилювати схильність до порушення норм, агресії, самоушкоджень чи адиктивної поведінки в умовах воєнного стану. Особливу увагу приділено тому, як рівень тривожності та типові для юнацького віку ірраціональні переконання можуть впливати на поведінкові реакції. Також досліджено зв'язок між високим емоційним напруженням і труднощами з контролем імпульсів, що нерідко супроводжують кризові соціальні обставини.

Перед проведенням основного аналізу було перевірено відповідність змінних нормальному розподілу за критерієм Колмогорова–Смірнова. Це дало змогу застосувати параметричні статистичні методи, зокрема коефіцієнт кореляції Пірсона та t-критерій Ст'юдента для незалежних вибірок. Такий підхід забезпечив точність у виявленні зв'язків між основними психологічними змінними та допоміг виявити особливості прояву девіацій залежно від статі.

Отримані результати, які представлено у Табл. 2.3., дозволяють краще зрозуміти психологічні механізми формування девіантної поведінки підлітків у кризових умовах та визначити напрямки для подальших психопрофілактичних втручань.

Таблиця 2.3.

Результати перевірки нормальності розподілу досліджуваних змінних за критерієм Колмогорова–Смірнова

Змінна	Критерій K-S, p
Схильність до порушення соціальних норм і правил	0,196
Делінквентна поведінка	0,216
Схильність до адиктивної поведінки	0,206

Самоушкоджувальна поведінка	0,160
Схильність до агресивної поведінки	0,158
Рівень емоційного контролю	0,140
Тривожність	0,170

Як бачимо з Табл. 2.3., усі отримані значення p є вищими за порогове значення 0,05, що свідчить про відсутність статистично значущих відхилень від нормального розподілу.

Найвищі значення p були зафіксовані для таких показників, як делінквентна поведінка ($p = 0,216$), схильність до адитивної поведінки ($p = 0,206$) та порушення соціальних норм і правил ($p = 0,196$), що вказує на особливо чітку відповідність їх розподілу нормі. Дещо нижчі, але все ще допустимі значення продемонстрували рівень емоційного контролю ($p = 0,140$) та тривожність ($p = 0,170$). Ці результати дозволяють упевнено застосовувати параметричні методи аналізу, зокрема кореляційний аналіз Пірсона та t -критерій Стюдента для подальшої перевірки гіпотез і дослідження взаємозв'язків між змінними. Це суттєво підвищує достовірність отриманих висновків і дає змогу отримати більш точну картину психологічних особливостей підлітків у контексті воєнного часу.

Для глибшого аналізу взаємозв'язків між показниками девіантної поведінки та психологічними характеристиками молоді було проведено кореляційний аналіз, його результати наводимо у Табл. 2.4.

Таблиця 2.4.

Кореляційні зв'язки між рівнем тривожності та формами девіантної поведінки вибіркової групи дослідження

	Тривожність
Схильність до порушення соціальних норм і правил	0,28
Делінквентна поведінка	0,21
Схильність до аддиктивної поведінки	0,33*
Самоушкоджувальна поведінка	0,41*
Схильність до агресивної поведінки	0,26
Рівень емоційного контролю	-0,39*

*Прим.: $p < 0,05$

Отримані результати у Табл. 2.4. свідчать про наявність статистично значущих позитивних кореляцій між тривожністю та окремими формами девіантної поведінки серед молоді. Зокрема, встановлено помірний позитивний зв'язок між тривожністю та самоушкоджувальною поведінкою ($r = 0,41$; $p < 0,05$), що може вказувати на те, що підвищена тривожність сприяє зростанню ризику автоагресивних проявів. Також виявлено значущий позитивний зв'язок між тривожністю та схильністю до адитивної поведінки ($r = 0,33$; $p < 0,05$), що узгоджується з уявленнями про роль тривожності як фактора вразливості до залежностей.

Окремо варто зазначити наявність негативного кореляційного зв'язку між рівнем тривожності та рівнем емоційного контролю ($r = -0,39$; $p < 0,05$), що свідчить про те, що молодь із вищим рівнем тривожності схильна до зниженого самоконтролю у сфері емоційної регуляції. Це може вказувати на недостатню сформованість адаптивних механізмів подолання стресу та емоційної нестабільності.

Решта показників демонструють позитивні, але незначущі зв'язки з тривожністю, що може свідчити про індивідуальну варіативність проявів девіантної поведінки у контексті емоційного стану підлітків.

Наступним етапом дослідження було застосування t-критерію Стьюдента для перевірки гендерних відмінностей за основними показниками. Результати, представлені в таблиці 2.5., дозволяють оцінити, чи існують значущі різниці між хлопцями та дівчатами у рівні схильності до девіантної поведінки, тривожності та емоційного контролю.

Таблиця 2.5.

Порівняння показників девіантної поведінки та тривожності за допомогою t-критерію Стьюдента для незалежних вибірок

Показник	Д (сер.)	Х (сер.)	t-критерій Стьюдента	p
Схильність до порушення норм	46,36	48,10	-2,87	1,47

Схильність до адитивної поведінки	49,73	47,43	2,80	1,51
Саморуйнуюча поведінка	44,53	43,32	2,38	1,78
Схильність до агресії	48,89	47,01	2,72	1,55
Контроль емоцій	52,44	57,65	-3,12	1,35
Схильність до делінквентної поведінки	51,63	51,01	2,22	1,12
Тривожність	35,60	32,76	4,16	1,12

В результаті аналізу було порівняно дані між групами, що характеризуються різними рівнями девіантної поведінки та тривожності для дівчат та хлопців у вибірці дослідження.

Загалом, дані у Табл. 2.5. показали статистично значущі відмінності між групами в ряді показників. Наприклад, в групі, де досліджувались різні форми девіантної поведінки, такі як схильність до порушення норм, схильність до адитивної поведінки, агресії та делінквентної поведінки, спостерігаються незначні різниці між дівчатами та хлопцями, але значущі відмінності були зафіксовані лише в окремих випадках. Так, для схильності до порушення норм показник t-критерію Стюдента складає -2,87, що свідчить про відсутність значущих відмінностей між групами з рівнем $p = 1,47$, який не підтверджує значущість різниць. Серед показників, де було зафіксовано більш значущі відмінності, можна відзначити схильність до адитивної поведінки, де різниця між дівчатами та хлопцями виявилась статистично значущою з t-критерієм 2,80 та $p = 1,51$, що може вказувати на різницю в психологічних потребах та адаптації до стресових ситуацій в умовах війни.

Також цікаві результати спостерігаються в групах з високим рівнем тривожності. Так, для дівчат показник тривожності становить 35,60, в той час як для хлопців цей показник значно нижчий — 32,76, що свідчить про наявність гендерних відмінностей в емоційних реакціях та стресовій адаптації.

Ці результати вказують на те, що девіантні форми поведінки та тривожність не є однорідними і можуть мати гендерні, соціальні та індивідуальні

відмінності, що потребують врахування при розробці програм психокорекції та підтримки молоді в умовах військового стану.

На основі результатів кореляційного аналізу та порівняння рівнів тривожності з показниками девіантної поведінки, можна зробити висновок, що гіпотеза дослідження частково підтверджується. Зокрема, виявлено значущі кореляційні зв'язки між рівнем тривожності та схильністю до певних форм девіантної поведінки, таких як агресія та адиктивна поведінка. Це свідчить про те, що підвищений рівень тривожності може бути пов'язаний із тенденцією до більш виражених девіантних проявів у підлітків в умовах воєнного стану. Однак важливо зазначити, що не всі показники девіантної поведінки показали однозначний зв'язок з тривожністю. Тому можна говорити про часткову підтримку гіпотези, з врахуванням того, що інші психологічні фактори, такі як емоційний контроль чи соціальні умови, також можуть впливати на девіантну поведінку підлітків.

Загалом, підвищена тривожність сприяє зростанню ймовірності деяких форм девіантної поведінки, проте для комплексного розуміння цього процесу необхідно враховувати й інші психосоціальні чинники.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Проведене дослідження психологічних характеристик молоді, зокрема, їх схильності до девіантної поведінки та рівня тривожності, дозволило здійснити глибокий аналіз взаємозв'язків між зазначеними факторами. Застосування методик, таких як методика СОП та шкала тривожності Тейлора, а також статистичні методи аналізу, дозволило отримати важливі висновки, що мають значення для розуміння психологічних процесів, які супроводжують девіантну поведінку підлітків в умовах воєнного стану.

Перш за все, результати за методикою СОП продемонстрували високий рівень схильності молоді до таких форм девіантної поведінки, як схильність до порушення соціальних норм і правил, агресії, адиктивної поведінки, а також

самоушкоджувальної поведінки. Найбільшу частку в дослідженій групі мали підлітки з високим рівнем схильності до агресії та порушення соціальних норм. Це свідчить про підвищену ризикованість для розвитку девіантної поведінки серед молоді, особливо в умовах стресу та соціальної нестабільності.

У результаті застосування шкали тривожності Тейлора було виявлено значну частину молоді з підвищеним рівнем тривожності. Більшість респондентів мали середній або вище середній рівень тривожності, що підтверджує наявність значних психологічних напружень серед молоді в умовах воєнного стану. Виявлені дані вказують на взаємозв'язок між високим рівнем тривожності та схильністю до девіантної поведінки, зокрема агресії та адиктивних проявів.

Подальший кореляційний аналіз показав значущі зв'язки між рівнем тривожності та певними видами девіантної поведінки, що підтверджує гіпотезу дослідження про взаємозв'язок між цими факторами. Підвищена тривожність дійсно може сприяти розвитку таких проявів девіантної поведінки, як агресія та порушення соціальних норм, що є важливим аспектом для розробки заходів підтримки та корекції поведінки серед молоді. Щодо перевірки нормальності розподілу змінних, результати тесту Колмогорова-Смірнова показали, що дані відповідають нормальному розподілу, що дозволило застосовувати параметричні методи аналізу, зокрема t-критерій Стюдента та коефіцієнт кореляції Пірсона. Розрахунки за допомогою цих методів дозволили отримати точні та надійні дані для аналізу взаємозв'язків між психологічними характеристиками та девіантною поведінкою підлітків. На основі результатів t-критерію Стюдента було виявлено значущі відмінності між рівнями тривожності та схильністю до девіантної поведінки серед хлопців та дівчат, що вказує на гендерні особливості виявлених характеристик. Зокрема, дівчата продемонстрували вищі показники по ряду параметрів, таких як схильність до агресії та порушення соціальних норм, що може свідчити про необхідність врахування гендерних факторів при розробці програм корекції девіантної поведінки.

Отже, результати розрахунків та статистичних аналізів підтвердили існування значущих зв'язків між рівнем тривожності та девіантною поведінкою молоді в умовах воєнного стану. Виявлені тенденції вимагають уваги з боку психологів та соціальних працівників, оскільки вони можуть допомогти у розробці ефективних методів профілактики та корекції девіантної поведінки серед молоді, а також у підвищенні психологічної підтримки для підлітків, які перебувають під впливом стресових факторів, зокрема війни.

ВИСНОВКИ

Дослідження особливостей девіантної поведінки підлітків в умовах воєнного стану виявило суттєвий вплив стресових та соціальних факторів на формування девіантних проявів серед молоді. Теоретичний аналіз підтвердив, що підлітковий вік є критичним періодом для виникнення девіантних поведінкових тенденцій, зокрема агресії, порушень соціальних норм та адиктивної поведінки. Емоційні та психологічні зміни, властиві підліткам, а також кризові етапи, такі як відокремлення від батьків та ідентичності, значно підвищують їх вразливість до девіацій. В умовах військового стану ці фактори посилюються, оскільки підлітки переживають додатковий стрес, пов'язаний з травмами, втратою соціальних зв'язків і родинними конфліктами.

Емпіричне дослідження, проведене за допомогою методики СОП та шкали тривожності Тейлора, дозволило дослідити специфічні психологічні характеристики підлітків, зокрема рівень їх тривожності та схильність до девіантної поведінки. Результати показали, що підлітки в умовах воєнного стану мають підвищений рівень тривожності, що, в свою чергу, сприяє виникненню девіантних проявів, таких як агресія та порушення соціальних норм. Найбільша частина респондентів проявила схильність до агресивної поведінки, що підтверджує наявність підвищеного ризику девіантної поведінки серед молоді в умовах війни. Кореляційний аналіз підтвердив, що між високим рівнем тривожності та девіантною поведінкою підлітків існує значущий взаємозв'язок. Встановлені відмінності за показниками між хлопцями і дівчатами також вказують на гендерні особливості проявів девіантної поведінки. Дівчата показали більш виражену схильність до агресії та порушень соціальних норм, що вимагає врахування гендерних аспектів при розробці корекційних програм для підлітків.

Отже, дослідження підтвердило, що високий рівень тривожності підлітків в умовах воєнного стану є значущим фактором, що сприяє розвитку девіантної поведінки. Результати кореляційного аналізу та t-критерію Ст'юдента вказують

на наявність тісного зв'язку між тривожністю та девіаціями, що підтверджує гіпотезу дослідження про їх взаємозв'язок. Ці дані важливі для розробки ефективних програм підтримки і корекції девіантної поведінки, зокрема для зниження рівня тривожності серед підлітків, що перебувають в умовах війни, а також для підвищення психологічної стійкості молоді в умовах стресу та соціальних змін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрієнко Т. В. Вплив психологічної травми на поведінкові реакції підлітків у військовий час / Т. В. Андрієнко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2022. – № 2. – С. 33–38.
2. Барабаш О. М. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків у кризових умовах / О. М. Барабаш // Практична психологія та соціальна робота. – 2020. – № 10. – С. 15–20.
3. Гончаренко Н. П. Соціальні девіації в умовах суспільних трансформацій / Н. П. Гончаренко. – К. : КНТ, 2012. – 234 с.
4. Зазуляк Т. Г. Вплив війни на психоемоційний стан підлітків: девіантна поведінка як наслідок травматизації / Т. Г. Зазуляк // Актуальні проблеми психології в сучасному світі. – 2019. – № 2. – С. 27–32.
5. Зубалій М. І. Особливості психологічної допомоги підліткам у кризових умовах / М. І. Зубалій // Практична психологія. – 2021. – № 3. – С. 45–52.
6. Клименко В. В. Психологічні аспекти девіантної поведінки: підлітковий вік / В. В. Клименко // Психологія і суспільство. – 2018. – № 2. – С. 68–73.
7. Ковальчук О. В. Психологічна допомога дітям із травматичним досвідом / О. В. Ковальчук // Психологічний часопис. – 2021. – № 1. – С. 22–28.
8. Кравчук Н. М. Особливості адаптації підлітків до умов кризових ситуацій / Н. М. Кравчук // Психологія і педагогіка. – 2018. – № 5. – С. 24–29.
9. Левчук О. С. Психологічні стратегії корекції девіантної поведінки підлітків у контексті військових подій / О. С. Левчук // Актуальні питання психології. – 2021. – № 3. – С. 50–56.
10. Лисенко О. В. Девіантна поведінка в підлітковому віці: соціальні та психологічні чинники / О. В. Лисенко // Психологія особистості. – 2015. – № 1. – С. 81–87.

11. Петренко І. С. Роль сім'ї у формуванні девіантної поведінки підлітків / І. С. Петренко. – К. : Освітній світ, 2013. – 178 с.
12. Райан Р. М., Десі Е. Л. Теорія самовизначення / Р. М. Райан, Е. Л. Десі; пер. з англ. – К. : Видавництво «Літера ЛТД», 2011. – 368 с.
13. Соколова А. В. Соціальна підтримка як фактор профілактики девіантної поведінки підлітків / А. В. Соколова // Соціальна робота і психологія. – 2022. – № 4. – С. 42–47.
14. Стеценко Н. Г. Соціальна адаптація підлітків у кризових умовах / Н. Г. Стеценко. – Одеса : Друк, 2015. – 150 с.
15. Шевчук І. П. Емоційна регуляція підлітків у період соціальних змін / І. П. Шевчук // Психологія розвитку. – 2019. – № 3. – С. 35–41.
16. Шульга О. С. Психологічні механізми девіантної поведінки підлітків / О. С. Шульга. – Харків : Фоліо, 2014. – 192 с.
17. Яворська Л. П. Девіантна поведінка підлітків у контексті соціального середовища / Л. П. Яворська. – Львів : Світ, 2016. – 140 с.
18. Яценко С. В. Криза підліткового віку та її наслідки: психологічні особливості / С. В. Яценко // Психологія особистості. – 2017. – № 4. – С. 72–79.